

Юридична рівність у римському приватному праві

Заявлена у темі статті проблема ще не знайшла належного філософсько-правового осмислення, попри серйозні доробки римських цивілістів та європейських теоретиків права. Аналіз юридичної літератури свідчить про те, що питаннями юридичної рівності займалися такі вчені, як, наприклад, В. Нерсесянц та М. Вітрук. Стосовно юридичної рівності саме у римському праві, то значна кількість вітчизняних та зарубіжних цивілістів та істориків права її означували, але не акцентували на ній увагу як на об'єкті детального аналізу (Р. Калюжний, І. Маяк, К. Ніколе, О. Підпригора, О. Харитонов, О. Штарман та ін.).

На нашу думку, питання про відмінність правової та юридичної (формальної) рівності можливе лише з позицій природно-правового підходу, який чітко розмежує право і закон та фіксує осмислення сутнісної різниці між правовими та юридичними явищами. Правова рівність стосується рівних між собою суб'єктів права як учасників правової комунікації, тоді як юридична рівність знаменує собою рівні можливості членів визначеної законом спільноти. На нашу думку, юридична рівність значно ближче до формально-нормативного способу вираження правової регуляції міжіндивідуальних відносин, на відміну від більш широкої категорії правової рівності, яка виражає певну визначену соціальну реальність, яка завжди є реальністю, в той час як юридична рівність в конкретній правовій системі може бути як *реальною*, так і *фіктивною*. Співвідношення цих двох категорій найкраще описати за допомогою філософських категорій «належного» і «сущого», маючи на увазі, що суще – юридична рівність, яка може відповідати або не відповідати належному. Розрізнення правової та юридичної рівності можливе також і в семантичному значенні, оскільки правове асоціюється із специфічною упорядкованістю міжіндивідуальних стосунків, яка має авторитет і загальнообов'язковість для чітко визначеної кількості членів спільноти в силу традицій та культурної ситуації, тоді як юридичне безпосередньо пов'язане з регулюючим впливом держави та реалізацією її владних повноважень, і, зазвичай, має вигляд позитивного права. Юри-

дична рівність тісно пов'язана з усіма предметними формами існування позитивного права, тобто реалізується в житті через функціонування законів, правових звичаїв, розпоряджень і наказів влади, які мають легітимний і загальнообов'язковий характер в конкретній державі в чітко визначений період її існування. Тобто мова йде про всю систему позитивного права, чинного в межах держави впродовж певного часу, яка встановлює загальний єдиний масштаб поведінки, однаковий для всіх громадян. Цілком можна погодитися з думкою М. Вітрука про те, що «юридична рівність є не що інше, як рівність загального положення людей згідно закону», оскільки кожний акт процедурно витриманого прийняття правила поведінки полягає у передбаченні адресатів цього правила у відношенні до загального (рівного) положення.

Юридична рівність римського громадянства була одним із ступенів формування юридичної рівності як принципу позитивного права, який і сьогодні виражається у тому, що «над ідеєю, що всі... особи мають однакові права тому, що в їхніх жилах тече однакова кров, – запанувала ідея, що вони мають однакові права тому, що вони живуть на одній і тій же території. Звідси залишився лише один крок до визнання принципу, що достатньо народитися в межах певної території, щоб володіти певними політичними і громадянськими правами» [1, 163].

Крім того, сутність формальної рівності полягає в тому, що міра для правильного вичленення загального і виявлення відмінностей не міститься в готовому вигляді в самому принципі рівності, а лише передбачається, і тим самим цей принцип містить в собі і вказівку на необхідність конкретизації того, що слід мати на увазі при проведенні порівняння. Наприклад, в межах дії римського приватного права за всіма римськими громадянами встановлюється однаковий обсяг суб'єктивних прав, але що стосується реалізації цих прав, то тут ми стикаємося із явищем обмеження дієдатності як неможливості скористатися своїми правами.

Звичайно, що юридична рівність входить у структуру правової рівності поряд з рівноправ'ям

і рівним захистом перед законом: якщо перший структурний елемент правової рівності є формальною частиною, то другий і третій – відображають змістовний аспект правової рівності.

Для нас цікавою в межах даної статті є лише площина формальної (юридичної) рівності, насамперед такий її аспект, як рівність перед законом. Відомий знавець римського права Сальвіан зазначав, що римляни благоговіли перед законом: «Однак в цьому місці ці благодіяння належали не стільки людям, скільки законам. Адже уже постанови XII Таблиць забороняли, щоб яка б то не була людина була страчена без судового вироку» [2]. Ті ж самі Закони XII Таблиць забороняли надання кому б то не було особистих привілеїв, хоча реальна юридична практика свідчила про явище *юридичного фаворитизму*.

Розглянемо формальний (юридичний) бік правової рівності на прикладі римського права, але зосередивши увагу на громадянстві як інституті римського приватного права, оскільки в ньому найбільш рельєфно відбилися особливості правового статусу особи щодо закону. Формальні учасники правової взаємодії в Римі виявляються рівною мірою визнаними (захищені правом) єдиною нормою, незалежно від їх фактичних якостей, за умови їх приналежності до римської общини [3, 92]: римське громадянство як особливий юридичний статус особи був формальним визнанням за нею права користування всією сукупністю юридичних благ.

Поняття «громадянин» і «громадянство» утвердили в історії суспільства уявлення про певні права. Володіння правами є саме тим, що робить громадянина громадянином, і що закріплює ці права законодавчо. Але і серед повноправних римських громадян ми віднаходимо істотні внутрішні градації: в Римі були ті, хто народився громадянином (*cives nati*) і ті, хто стали громадянами (*cives facti*). Лави останніх поповнювали ті, хто одержав римське громадянство як в індивідуальному порядку, так і в результаті дарування римського громадянства цілим общинам і провінціям. Римська історія свідчить про численні факти одержання громадянства шляхом дарування (найбільш відомим є пожалування римського громадянства іспанській провінції, вихідцем із якої був імператор Траян). Римляни були знайомі ще із поділом громадян на громадян повного права (*cives optimo iure*) і громадян урізаного права (*minuto iure*), що співвідноситься із повнодієздатними членами римської общини і громадянами, які мали певні обмеження в дієздатності.

Ситуація римської формальної рівності пов-

ною мірою відображає правову ситуацію доквітталістичного права (В. Нерсесянц), в якій члени соціальної групи є формально рівними, наділені однаковою правоздатністю, але часто не мають змоги реалізувати формальну, абстрактно-правову можливість і набути реального права на конкретне благо: відпущений на волю власником – римським громадянином раб формально є римським громадянином, але поряд з тим не має фактичної можливості скористатися правами громадянина (існує ціла низка законних обмежень дієздатності для такої категорії людей – заборона укладати законний римський шлюб тощо); жінка є формально правоздатною, але не має права на цілий ряд соціально і юридично значущих дій; це повною мірою стосується фізично та психічно нездорових громадян.

Варто зазначити, що набуття римського громадянства однозначно не визначалося такими конкретними чинниками, як: народження від батьків – римських громадян, колір шкіри, стать, приналежність до певної етнічної групи. За своєю сутністю інститут римського громадянства – це, швидше, певна ідеально-духовна риса кожного індивіда, який здатний приносити користь Риму і служити Риму. О. Штаерман вказувала на те, що римляни, на відміну від греків, цінували не герою-особистість в історії, а діяння всього римського народу [4]. Згадаймо: символом римського громадянства була тога – хто мав право її носити, той був громадянином. Недаремно Вергілій називав римський народ «одягнутим тогами племенем», а Тертулліан зауважував: «Коли ти змінив, Карфаген, плащ на тогу? Тоді, коли ти і сам став іншим, підкорившись владі римлян... Тобі запропонували тогу, і ти став частиною Риму?» [5]. Прикладом «практичного» втілення формальної рівності може слугувати той факт, що імператор Діоклетіан був сином лібертіна-козопаса, а імператор Пертінакс був сином вільновідпущеника.

Римська правова дійсність свідчить про однопорядковість таких явищ, як юридична рівність та юридична нерівність. Сам принцип формальної рівності передбачає, що реально набуті суб'єктами права будуть нерівними (ця ситуація має декілька причин – різниця між здібностями самих людей, їх реальні можливості, умови життя та походження тощо). Цицерон в «Республіці» зауважує: «Однак сама рівність несправедлива, оскільки вона не робить ніякої різниці в гідностях». Римське право в деяких випадках відверто маніфестує юридичну нерівність. Зокрема, у питаннях можливості поставання перед судом – формально просити судового захисту має право

кожний громадянин Риму, але «Інституції» Юстиніана скрупульозно перелічують винятки: не можна поставати перед судом громадянам, які не досягли 17-літнього віку, жінкам, сліпим на обидва ока, глухим, приниженим в честі, а також представникам ганебних професій і т. ін.

Аналіз основних положень римського приватного права, зокрема, положень про римське громадянство, дає нам підстави говорити про наявність в його межах чітко сформульованого принципу юридичної рівності, але поряд з тим слід враховувати особливості античного облаштування соціального життя, яке передбачало, по-перше, паралельне існування двох категорій людей: вільних і рабів; по-друге, правову нерівноцінність індивідів в межах окремих соціально-громадянських груп, що і обумовлювало наявність фіктивної юридичної рівності. На думку В. Макарчука, паралельне існування проголошеної рівності і реальної нерівності було результатом особливостей римської соціальної моделі. Нерівні юридичні групи, відповідно до наявності складових (*caput*) кожного окремого індивіда, породжували багатоступеневу систему соціальної ієрархії [6]. Ієрархічний громадянсько-правовий світ Риму вражає своєю багатовимірністю: в ньому можна розрізнити як горизонтальні, так і вертикальні зрізи. Горизонтальний вимір стосується всіх людей, які жили на території Риму, і чітко встановлює кордони для різних категорій населення, тобто має чіткі локальні межі, вихід за які призводить до серйозних юридико-правових наслідків. Слід мати на увазі, що в Римі існувало декілька критеріїв для горизонтального поділу: відповідно до наявності свободи – вільні і раби; відповідно до статусу громадянства – вільні римські громадяни, латини, переїзники, вільновідпущеники і колони. Щодо вертикальних відносин, то вони є легітимними в середовищі однорідних індивідів з погляду горизонтального підходу. Найбільш повно ці вертикальні аспекти виявляються в середовищі вільних римських громадян, які формально були наділені повним обсягом публічних і приватних прав, але мали різний ступінь можливості користування цими правами.

Усім відоме неспівпадання задекларованої і реальної правової рівності залежно від статевої приналежності. Попри високу моральну повагу до жінки в римському суспільстві та відносну її свободу в порівнянні з грецькими жінками, їй все ж таки впродовж тривалого часу було відмовлено у приватноправових способах реалізації і ніколи не було дозволено бути учасником публічноправових процесів.

Звичайно, «кастова» модель суспільства не була першовідкриттям римлян, але саме римляни вперше чітко визначили писані і неписані права кожної з юридичних груп. Незважаючи на проголошення рабів об'єктами права, римський законодавець визнає за ними низку прав і привілеїв: враховуючи особливість раба як речі, наділеної розумом і волею, римське право не допускає використання стосовно раба правових норм про матеріальні речі, а створює таку сукупність норм, яка називається особистим та майновим становищем раба в римському приватному праві [6].

Римляни законодавчо встановили принципову можливість і розробили чітку юридичну регламентацію зміни юридичного статусу особи (як в бік погіршення, так і в бік покращення). Закон Давнього Риму завжди залишав для цього «допуски» та мав чітко прописані юридичні механізми для цього, хоча ці «допуски» і не були однаковими для всіх. Наприклад, найприйнятнішим та спрощеним був механізм набуття римського громадянства латинами: доволі повно перелік способів набуття латинами римського громадянства поданий в «Інституціях» Гая. Для раба, на відміну від латина або переїзника, набуття римського громадянства визначалося положеннями лише декількох законів – *Aelia Sentia* і *Fufia Caninia* (останній був відмінений Юстиніаном, а Август заборонив відпускати на свободу рабів, які перебували у рабстві менше 20 років). Впродовж всього існування римської держави врегулювання питання про набуття рабом римського громадянства конкретизувалися та уточнювалися (Д.40.8; С.7.22.).

Римське громадянство могло бути надане не лише в індивідуальному, але і в колективному порядку, чому значною мірою слугувало укладання договорів розпорядження владою тощо. «Відповідно до Латинського договору і Законів XII Таблиць, між римлянами і латинами встановлювалися рівні відносини в укладанні як приватних, так і публічних комерційних угод (*ius nexi et mancipii*), спільне судочинство і загальні торгові дні, загальні громадянські, переважно військові, повинності (*munera*). Скріпивши зводом Законів XII таблиць рівноправ'я, заклали надійну основу майбутньої моці не лише власної *civitas*, але і загальнолатинської, а в подальшому – загальноіталійської *societas*, тобто союзу формально рівноправних *civitates*» [7, 105].

Термін «формальна рівність» доцільно вживати для позначення першого елемента правової рівності, але, щоб з'ясувати сутність останньої, не можна залишатися на рівні формального аналізу,

хоча безумовним є те, що формальна рівність є основою та історично першим ступенем правової рівності. Формально-правова рівність має і змістовний аспект. Законодавець, відповідно до цього принципу, якщо не бажає порушення загального правопорядку, який для нього є особливою цінністю, повинен утримуватися від видання законів, які закріплюють надмірне розмежування між людьми, або таких, які відступають від єдиних і рівних вимог права. В. Нерсесянц вважає принцип правової рівності одним з найістотніших у праві взагалі: «Скрізь, де діє принцип формальної рівності, там є правове начало і правовий спосіб регуляції; де діє право, там є цей принцип рівності» [8, 10]. Рівність перед правом протистоїть свавіллю невинормованих відносин, але вона нічого не говорить про те, яким саме повинен бути закон. Це теоретичне міркування може бути проілюстроване фактами із історії римського права: в V ст. до н. е. в результаті протистояння патриціїв і плебеїв було прийнято низку законів, які урівнювали в правах ці дві групи римських громадян і які підготували появу Законів XII Таблиць.

Юридична рівність виражається за допомогою логіко-нормативних засобів, серед яких – правові поняття, презумпції, норми, процедури, які уніфікують різні стани людини як суб'єкта права. Щоб потрапити в сферу дії права, людині потрібно позбутися багатьох своїх індивідуальних рис. Для цього інколи необхідна активність особистості або активність законодавства і правозастосовця, або ж повинні втрутитися самі життєві факти, аби змінити життя людини (наприклад, особа стає спадкоємцем, батьком).

Формальна рівність можлива лише в тому

соціумі, в якому визнається автономія індивіда і має місце індивідуалізм. При цьому індивідуальні інтереси є правовим явищем, оскільки вони виникають в правовому спілкуванні і підтримуються чинним правом. Інтереси окремої особистості підтримуються і захищаються законом лише в тому випадку, коли вони відповідають інтересам більшості членів спільноти.

Історія становлення та розвитку принципу формальної рівності в цілому однакова для багатьох народів, і римляни тут не виняток. Історично уявлення про формальну правову рівність пов'язують із існуванням такої предметної форми існування права, як правило таліону, яке за своєю сутністю було спрямоване проти нерівної оцінки однакових ситуацій і знаходило вираження у тотожності між заподіяною шкодою і відплатою. Особливістю цієї формальної рівності є те, що рівною цінністю володіють не самі індивіди, а лише їх реальні вчинки. За великим рахунком, принцип таліону виражає ідею формальної рівності у вигляді уявлення і практики рівного оцінювання протиправних дій, незалежно від індивідуальних характеристик тих, хто їх вчинив. У сфері римського приватного права ми стикаємося з дією принципу таліону в питаннях, пов'язаних з деліктною відповідальністю. Закони XII Таблиць чітко прописують «еквіваленти» відплати. В подальшому формалізм принципу таліону зміниться принципом пропорційної рівності, сьогодні ж він реалізується в ідеї рівної гідності.

Отже, на нашу думку, ця стаття є лише попередньою розвідкою до комплексного дослідження *юридичного фаворитизму* у сфері римського права.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Кистяковский Б. А. Идея равенства с социологической точки зрения // Мир Божий. – 1900. – № 4.
2. Salvian. De gubernatione Dei. VIII.5.24.
3. Дождев Д. В. Методологические проблемы изучения римского права: индивид и гражданское общество // ВДИ. – 2003. – № 2.
4. Штаерман Е. М. Эволюция свободы в Древнем Риме // Вестник древней истории. – 1972. – № 2.
5. Тертуллиан. О плаще 1. 5–6.
6. Макаричук В. Правові підстави та шляхи набуття громадянства Риму та Європейського співтовариства: спроба історико-правового порівняльного аналізу // Римське право та правова культура Європи. – Люблін, 2008.
7. Кофанов Л. Л. Римська civitas и муниципальное право эпохи республики // ВДИ. – 2007. – № 3.
8. Нерсесянц В. С. Наш путь к праву: От социализма к цивилизму. – М.: Рос. право, 1992. – 349 с.

В. М. Вовк,

докторант кафедри філософії права та юридичної логіки
Київського національного університету внутрішніх справ